

ДИДАКТИКАЛЫҚ – ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ӨЛЕҢДЕР – ХАЛЫҚТЫҚ ТӘЛІМ – ТӘРБИЕ НЕГІЗІ (ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӨЗБЕК АҚЫНДАРЫ ПОЭЗИЯСЫ БОЙЫНША)

Ә.Б. Дербісәлі¹, Ш.Д. Бүркімбаева²

¹ ф.ғ.д., академик, профессор,

² 2-курс докторанты

^{1,2} Өл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Шығыстану факультеті Түркология бөлімі, Алматы, Қазақстан, email: burkitbaeva.1975@mail.ru

Мақалада Тәуелсіз Қазақстандағы өзбек ақындарының өлеңдері халықтық тәлім-тәрбие негізі ретінде дидактикалық – философиялық тұрғыдан талданады. Ақындардың дидактикалық мазмұндағы туындыларындағы халықтық философия, педагогика, мораль, этика мәселелері баяндалады. Халықтық көркемдік және эстетикалық түсініктер, сан ғасырлар бойы жинақталған білік, ақыл, тәжірибе, әдет-ғұрып, тұрмыс-салттағы жарқын дәстүрлер әңгімеленеді. Қазақстандағы өзбек ақындарының дидактикалық-философиялық өлеңдері әлемдік сөз өнерінің дидактикалық сипаттағы шығармаларын, ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға жалғасатын тәлім-тәрбиелік дүниетанымын қалыптастыруға, дамытуға өз үлесін қосуда.

Түйін сөздер: *Тәуелсіз Қазақстандағы өзбек ақындары, поэзия, дидактикалық – философиялық өлеңдер, сөз өнері, халықтық тәлім-тәрбие.*

Кіріспе. Әлем халықтары әдебиетінің қалыптасуы, даму жолы – адамзат дүниетанымының айнасы. Ұрпақтар жалғасуында адамгершілік қасиеттердің асыл сапалары эстетикалық – гуманистік тағылымымен игерілуі басты назарларда болып келеді. Адамдардың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан тәлім-тәрбиелік игі дәстүрлерін сөз өнері шығармалары арқылы насихаттау, ұрпақтардың санасына ықпал ету, байыпты дүниетанымын қалыптастыру әлем әдебиетіндегі дидактикалық әдебиет мұраларының, оның ішінде поэзиялық шығармалардың мазмұны мен пішініне негіз болды. Профессор С.Негимов сөз өнері тарихындағы дидактикалық шығармалардың поэтикалық табиғатына былайша баға береді: «Дидактикалық әдебиет... ғылыми танымдық сипатта түзілген көркем шығармалар... Дидактикалық поэзия... үгіт-насихаттық, өсиет сарын сипаттарда түзілген, поэзиялық жанрда жазылған шығармалар. ...Дидактикалық мазмұндағы туындыларда халықтық философия, педагогика, мораль, этика мәселелері гуманистік сарындар баяндалады. Халықтық көркемдік және эстетикалық түсініктері, сан замандар мен ғасырлар бойы жинақталған білік, ақыл, тәжірибе, әдет-ғұрып, тұрмыс-салттағы жарқын дәстүрлер әңгімеленеді» [1; 80]. Әлем халықтары сөз өнеріндегі дидактикалық сипаттағы шығармалар ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға жалғасатын тәлім-тәрбиелік дүниетанымды қалыптастырады, дамытады. Қазақстандағы түркі халықтары ақындарының дидактикалық-философиялық шығармаларының басым бөлігі адамның фәнидегі тіршілік сапары, өмір жолы туралы болып келеді. Мысалы, қазақстандық өзбек ақыны Әбдірахым Пратовтың «Менің әлемім», «Адам», «Қайырымды адам», «Сыр», «Қанағат», «Мәңгілік пәлсапасы», т.б. өлеңдерінде фәни дүниенің тіршілік қозғалыстарындағы адамдар және әртүрлі қасиеттер саралана бағаланады. «Менің әлемім» өлеңінде көңілділік пен қайғы, мықтылық пен әлсіздік, сәтсіздік пен сәттілік, өмір сапарынан аман өту, адаспау мен адасу, адалдық, адамның өзі жасап алатын өз әлеміндегі сан алуан қарама-қайшылықты қасиеттер, құбылыстар, сапырылысқан өз әлеміндегі өз тағдырының күрделі қайшылықтарға толы болмысы жырланған. Ақын адамдардың фәнидегі тіршілікте тек қана алға ұмтылатын өршіл арманмен, құштарлықпен өмір сүретінін, фәнидің өткінші екендігін біле тұра араздасатынын, жауласатынын, бірақ өмір сапарында адамның бәрібір артына мәңгілік жалтақтайтын алаң көңілін де жырлайды: «...Пейіліме Періштелер жұмсаған, / Онда мені мазалайды мың сауал. / Мың сауалдан сана сазып, бас қатып, / Жамбасыма жатады ылғи тас батып. / Міркем дүние осы болар біз күткен. / Келбетіне келмей жатып үздіккен. / Көктеймін деп жер мен көктің арасын, / (Адам деген білмейді-ау өз шамасын). / Тағдырыңның таба алмастан дауасын, / Бұл өмірден сен де кетіп қаласың. / Опа жоқ, / Екі көзің тұрғанмен боталап...» [2; 13].

Талқылау. Адамдардың балалық, жастық және есейген, егделенген шақтарының барлығы да – өмір сапары жолының көрінісі. Өмір сапары жолдарының белестерінде, кезеңдерінде арттағы қалған жылдарды қимастықпен, сағынышпен еске алу, замандастардың үлкендеріне де, кішілеріне де жанжүйе толғаныстарымен үнемі қайырыла көңіл арнауларын жолдап жүру – саналы адамдарға тән қасиет. Егделенген сайын арттағы мен қазіргі және болашаққа жалғасқан өмір сапары жылдарының қуаныштары да, қиыншылықтары да сабақтасқан қозғалысына баға беретін адам көңілінің

психологиялық болмысы айқындалады. Мұндай өлеңдердің дидактикалық – философиялық сарынынан адамдардың тіршілікті өркендету, дамыту жолындағы жанқиярлық – күрескерлік тұлғалары романтикалық өршіл сарындылығымен ұрпақтарға өнеге етіп ұсынылады. Қазақстандағы түркі поэзиясы құрамында танылатын өзбек ақындары Әбдірахым Пратовтың «Мәңгілік пәлсапасы» (2009) [2; 33], Соатой Камалқызының «Өзіме есеп» (Сархисоб) (2016) [3; 11-12], Парпи Бобоевтың «Туртликлар» (2013) [4; 47-48], Ирисали Жумановтың «Бахор» (2012) [5; 31-32], Бердиер Жумаевтың (Диер Дилер) «Шеърларим – дардларимни дерларим» (2012) [5; 19-20], Олимжон Дуржонбоевтің «Туртликлар» (2000) [6; 67-72], Майсара Сапарованың «Бақыт саған әркез күліп тұрады» (2013) [7; 33-35], Баходир Оташтың «Нега тақдир?» (2012) [5; 57-58] өлеңдерінде адамның фәни дүниедегі уақыт белестерінде атқарылатын сәтті және сәтсіз әрекеттерге байланысты ойлары түйінделген.

Уақыт пен кеңістік – ақындардың дидактикалық поэзиясындағы тұрақты жырланатын психологиялық желі. Аталған өлеңдердегі лирикалық қаһарман – автор атынан берілетін толғаныстар, түйіндеулер арқылы жалпы адамзатқа тән дүниетаным сипаты қамтылған. Адамдардың жүріп өткен жолдарындағы қиындықтарды жеңіп жүріп өткеннен кейін қазіргі және болашақтағы ұрпақтарға қарата есеп бергендей поэтикалық арнаумен жырлауы – романтикалық асқақ көңіл – күй иелеріне тән ортақ мінез – құлық психологиясын аңдатады. Ақын М.Сапарованың «Бақыт саған әркез күліп тұрады» [7; 33] атты өлеңінен лирикалық қаһарманның қиын өткелдерден өтсе де, шашы ағарған қиындыққа жетсе де жылдарға алаңдамаған, күш-жігерін жоғалтпаған, тек қана алға ұмтылған адамдардың романтикалық құштарлығын таныта жырлайды: «...Рухың мықты болса қарсы тұрасың, / Бұл өмірдің қысы менен жазына. / Жас келгенде еңіреп бір жылағын, / Алаңдама ем табамыз, шырағым!...». [7; 33-34] Ақын С.Камалқызының «Онажон» өлеңінде де алыста қалған балалық, жастық шақтағы ойналған ойындарды, туып-өскен ортадағы тәлімді – өнегелі дәстүрлерді жанына демеу, тірек еткен арманшыл жанның өткеннің ізгі жолын жарқын болашаққа жалғастыратын жігерлі көңіл-күйі танылады. Бақилық болған анасын аңсаған жанның қамкөңіл жағдайы, анасымен бірге бар балалығынан айрылғандай күй кешкен жанның уақыттың емші екеніне бағынған, болашаққа үмітпен көз салған кейпін көреміз. Дидактикалық – философиялық мағыналы өлеңдерде адамдардың тіршілік жолындағы мақсат – мұраттары, армандарының орындалу нәтижелері, жас кезеңдерінің, туған жердің, әлеуметтік ортаның қадір – қасиеті поэтикалық астарлары мағыналы өмір сүру мақсаты жолындағы қиындықтар, оларды жеңуге ұмтылған құштарлық, тіршілік қозғалыстарының үнемі ауысып, сабақтасып отыратын заңдылығы – бәрі де дидактикалық – философиялық дүниетаным аясында өріледі.

Уақыт пен кеңістік сабақтастығы – ақындар өлеңдерінің тәлім – тәрбиелік, ойшылдық бағдарын айқындайтын ерекшелік. Ақын Туроббой Йулдошевтің «Наврузим» [8; 5], Тилобат Пирназарованың «Наврузим, сен келсанг» [8; 51] өлеңдерінде адамдардың мағыналы, мазмұнды өмір сүруі жолында өткен жылдардағы көктемдерді де, жаздарды да, күздерді де жарқын болашақ істеріне жалғасатыны уақыт шындығы рухымен берілген. Әрбір наурызды, жыл басын қарсы алған адамдардың тағы да алдағы жақсылықтардан үміт күтетін көңіл кеңістігі көрсетілген. Барлық түркі халықтарына ортақ жыл басы – наурыз тақырыбына Қазақстандағы өзбек ақындары да кеңінен қалам тербеген. Жер бетіндегі тіршілік атаулыға жан бітіп, жер бусанып, мал төлеп, мал-жан аққа қарқ болатын табиғаттың ерекше мейірімін төгетін осы бір мезгілінде адам баласының басындағы шат-шадман көңіл-күйді ақын С.Камалқызы былай жырлайды: «Бұлақтың суы еркелеп ағып, / Бұтаққа әрбір маржанын тағып. / Төңірек түгел қуанып, бағып, / Келе жатыр Наурыз-думан..., / ...Табиғат ғажап жыр жаза алған, / Сумалақ, әне, қайнайды қазан. / Жақсы тілектер айтылар азан, / Келе жатыр Наурыз – думан.» [3; 38]. Ақын Әбдірахым Пратовтың өлеңдерінде лирикалық қаһарманның толғаныстары арқылы адамдардың өмір жолдарының қуаныш пен қайғы, жақсылық пен жамандық қатарласқан сипаты, кезеңдерінің қайта оралмайтын өкініштілігі толғаныстармен өрілген. Туған жеріне мәңгі ғашық азаматтың даласына арналған перзенттік махаббаты «Атамекен», «Сайрамым» өлеңдерінде үйлесімді көрініс тапқан. Қандай қиындықтарға ұшыраса да өзі жүріп келе жатқан жолынан айнымайтын ар-намысын сақтайтын жанның күш – жігері тұлғасын ақынның «Қанағат», «Сыр», «Мәңгілік пәлсапасы» жырларынан байқаймыз. Фәнидің өткіншілігін білсе де, қайғылы жағдайларды сезсе де тіршілікті мағыналы өткізуге құштарлық («Алғаусыз ақиқат», «Өмір керуені»), Жастық шақтан басталған мағыналы өмір сүру арманын мәңгілік құштарлықпен аялайтыны («Жүрегім») – бәрі де адам өмір жолының ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан тағлымы екендігі поэтикалық көркем тіркестермен бағаланған. Өлеңдердегі лирикалық қаһарманның әрі арманшыл жігерлі әрі мұңлы-шерлі толғаныстары арқылы уақыт пен кеңістіктегі тіршілік қозғалыстарының философиялық – эстетикалық мәні айқындалады. Лирикалық қаһарманның өмір жолдары туралы толғаныстары жеке тұлға мен қоршаған әлеуметтік – тұрмыстық орта байланыстарының да күрделі сипатын байқатады.

«Мынау жарық жалғандағы қағида: / Күн батады, таң атады тағы да. / Көкжиектен күн қанатын жайғанда, / Жұлдыз сөніп, әр қашады Айдан да. / Сезген сәтте дүниенің кеңдігін, / Тіршілікке құлшынасың сен де, ұлым..., / ...Көктем келмей қайта көктер күш кәні? - / Бір жапырақ жерге үзіліп түсті әні. / Алмағайып күз артында Ақпан бар, / Жердің бетін жабады әлі-ақ мақпал қар. / Кеңірдектен кешсең де өмір талқысын, / Тәңірің мен тағдырыңа тәнтісің...» [2; 40-41].

Нәтиже. Түркі халықтары ақындарының дидактикалық – философиялық өлеңдері халықтың тәлім – тәрбие көзқарастары негізінде жырланған. Адамдардың өмір жолдары кезеңдерінде жақсылық пен жамандық жалғасқан қарама – қайшылықтар әлемінде өмір сүретінін ақындар келер ұрпақтардың санасына сіңіруді ойлайды. Мағыналы өмір жолдарынан өтіп келе жатқан адамдардың отбасылық берекесі, дүниекоңыздықтан аулақ болуы – өзбек ақындары жырларының көркемдік түйіндеулері болып төгіледі. Ақын С.Камалқызының «Ардақты әйел» атты өлеңінде де отбасының ұйытқысы әйелді дәріптеп, оның іс-әрекетін ерлікке теңейді, іні – сіңлі, бауырға арқа сүйер сүйеніш, тіреу болған, өз балаларына әке орнына әке, асқар тау болған ай мүсінді әйелді тау мүсінді тұлғаға теңейді: «...Балауса қызын қолына алып, / Бауыры – інісін арқаға салып, / Жас жүрегін қайғыға малып, / Жарын күткен жанары талып. / Сол сіз ғой ай мүсін әйел, / Токсанға келген тау мүсін әйел...» [3; 19-20]. Отбасындағы еркек пен әйел махаббаты, тұрмыстық қатынастардағы мінез – құлық психологиясы тәлім – тәрбиелік мәні зор мәселе. Қанағатпен, қайырымдылықпен жұптасып, ар-ұят пен шынайы махаббатпен қызықты өмір сүру мәселесін айту – ақын жырының өзегі. Ақын Шоахмат Шопулатовтың «Қизим Зулфияға», Соатой Камалқызының «Уғлимга насихат», М.Аматованың «Уғлим Зуфаруллога», Суннатулла Акрамовтың «Уғлимга беш насихат», М.Сапарованың «Әдептілік қағидалары», т.б. ақындардың осы сарындағы өлеңдерінде адамдар арасындағы өзара қарым – қатынас, сыйластық, жауапкершілік, қайырымдылық сияқты жақсы қасиеттерді бойларына сіңірудің маңызы дидактикалық насихат, ұлағат тағылыммен бағаланған. Түркі халықтары поэзиясындағы дидактикалық шығармаларда адамдардың ата – бабалық, діни – исламдық салт – дәстүрлерге адалдығы, сол жолға ұрпақтарды да тәрбиелейтін ұлағаты дәріптеледі.

Қазақстандағы өзбек ақындарының дидактикалық – философиялық өлеңдері адам өмірінің мағыналы, мәнді өтуі сипатын поэтикалық көркемдікпен сипаттайды. Ақындар жалпы тіршілік қозғалыстарының қарама – қайшылықтардан құралған сипатын философиялық тұрғыдағы толғаныстармен байыптайды. Лирикалық қаһарманның – ақынның жеке тұлғасын даралай мінездеу арқылы мағыналы өмір сүру жолында шығармашылық шабытпен, романтикалық аңсармен фәнидегі ақырғы тынысына дейін туған халқына, жалпы адамзатқа пайдалы қызмет жасау жолындағы күрескер, адал адамдардың поэтикалық бейнесі жинақтала айқындалады. Бұл орайда, тағы да өзбек ақыны Әбдірахым Пратовтың «Жар бола гөр...» атты өлеңіндегі адамгершілік – гуманистік дүниетаным көзқарастарының эстетикалық тағылымын айқын көреміз: «Хақ тағала, жар бола гөр бір өзің, / Кімге ерсі, кімге емші мінезім..., / ...Жығылған да кездерім көп, сүрінген, / Түңілген де кездерім көп, тірілген..., / Жылаған да кездерім көп, құлаған, / Жаным бірақ, жаһилдіктен дін аман. / Тірісінде не көрмейді бұл адам, / Ада-күде жан да емеспін күнәдан..., / Ұят-аят, намыс-ождан, ар-иман-, / Өмірбақи өлмейтұғын қағидам. / Өлгеннен соң айырмам не Елестен, / Тек, өтінем, шығармашы мені естен!...» [2; 62].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Тәуелсіз Қазақстандағы түркі халықтары ақындарының, оның ішінде біз қарастырып отырған өзбек ақындарының лирикалық – дидактикалық өлеңдері адамдардың фәни дүниедегі қалыптасу, өсу-өркендеу жолындағы тұрмыстық – әлеуметтік философиялық дүниетаным тұрғысында жырланды. Ақындар отбасынан басталған, тіршіліктің сан салалы тармақтарын қамтыған жеке адам тағдырының күрделі кезеңдерін, арман – мұраттарын уақыт пен кеңістік қозғалыстары болмысымен бағалайды. Бұл – көркем әдебиет дамуы үдерісіндегі шығармашылық тұлғалар арқылы қалыптасатын поэтикалық ерекшеліктердің көрінісі.

Қолданылған әдебиеттер

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Құрастырғандар З. Ахметов, Т. Шанбаев –Алматы: Ана тілі, 1996. -240 б.
2. Әбдірахым Пратов, Бір тал гүл –Алматы: «Нұрлы әлем», 2009. -144 б.
3. Соатой Камалқызы, Сырлы саз (Сирли соз) –Шымкент: «Шах», 2016. -52 б.
4. Парпи Бобоев, Сархисоб –Аксукент: «Жамият ва маърифат», 2013 . -108 б.
5. Жинақ. Чашма чамани –Алматы: «Нур-Принт», 2012. -166 б.
6. Олимжон Дуржонбоев, Туркистон тупроғидан –Чимкент: 2000. -76 б.
7. Майсара Сапарова, Акку арман –Кентау: 2013. -124 б.
8. Жинақ. Чашма Гулдастаси –Алматы: «Дала», 2003. -66 б.

9. Жинақ. Туркистонлик шоир ва ижодкорлар –Туркистон, 2013. -152б.
10. Marufjon Yoldaşev, Çağdaş Türk Edebiyatı – II. –Anadolu Üniversitesi, 2013
11. Emek Üşenmez, Yeni Özbek Edebiyatı. – Akçağ yayınları, 2010

References

1. Dictionary of literary terms. Compiled by Z. Akhmetov, T. Shanbaev –Almaty; Ana tili, 1996 -240 p.
2. Abdrakhim Pratov. Bir tal gul. (One Flower) - Almaty; "Nurly Alem", 2009 -144 p.
3. Soatoy Kamalovna. Syrly saz –Shymkent; "Shah", 2016 -52 p.
4. Parpi Boboev. Sarkisob –Ahsukent; "Hello and Meath", 2013. -108 p.
5. A little bit. Chashma Chamani –Almaty; Nur-Prints, 2012 -166 p.
6. Olimjon Durzhonboev. From Turkestans Land –Chimkent; 2000. -76 p.
7. Maysara Saparova. Akku Arman-Kentau; 2013 -124 p.
8. Compiled. Chashma Guldastasi –Almaty; "Dala", 2003 -66 p.
9. Compiled. Turkistans Poets -Turkistan, 2013 -152p
10. Marufjon Yoldaşev, Çağdaş Türk Edebiyatı – II. –Anadolu Üniversitesi, 2013
11. Emek Üşenmez, Yeni Özbek Edebiyatı. – Akçağ yayınları, 2010

ДИДАКТИКО–ФИЛОСОФСКИЕ СТИХИ - ОСНОВА НАРОДНОЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА УЗБЕКСКИХ ПОЭТОВ КАЗАХСТАНА)

А.Б. Дербисали¹, Ш.Д. Буркитбаева²

¹ д.ф.н., академик, профессор,

² докторант 2 курса

^{1,2} Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
факультет Востоковедения, кафедра ТУРКСОЙ, Алматы, Казахстан, email: burkitbaeva.1975@mail.ru

В статье рассматриваются стихи поэтов узбекской диаспоры периода независимого Казахстана. Стихи анализируются как дидактические и философские аспекты народного воспитания. Вопросы народной философии, педагогики, нравственности, этики в дидактическом содержании поэтов описаны в гуманистических терминах. Произведения поэтов несут знание о многовековой мудрости, практике и традициях узбекского народа. Авторы приходят к заключению, что дидактико-философские стихи узбекских поэтов Казахстана способствуют формированию и развитию педагогического мировоззрения.

Ключевые слова: узбекские поэты независимого Казахстана, поэзия, дидактико-философские стихи, искусство речи, народное воспитание

DIDACTICO-PHILOSOPHICAL VERSES AS THE BASIS FOR PEOPLE'S EDUCATIONAL ACTIVITIES (ON THE EXAMPLE OF WORKS OF UZBEK POETS OF KAZAKHSTAN)

A.B. Derbisali¹, Sh.D. Burkitbayeva²

¹ Dr. Sci. (Philology), Professor, Academician

² PhD student

Chair TURKSOY, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, email: burkitbaeva.1975@mail.ru

The article deals with the poems of poets of the Uzbek Diaspora of the period of independent Kazakhstan. Poems are analyzed as didactic and philosophical aspects of national education. Questions of folk philosophy, pedagogy, morality, ethics in the didactic content of poets are described in humanistic terms. The works of poets carry the knowledge of the centuries-old wisdom, practice and traditions of the Uzbek people. The authors come to the conclusion that didactic and philosophical poems of Uzbek poets of Kazakhstan contribute to the formation and development of pedagogical worldview.

Key words: Uzbek poets of independent Kazakhstan, poetry, didactic-philosophical verses, art of speech, public education

Редакцияға 18.02.2019 қабылданды.